
עירום של הגוף הנשי המבוגר

רות מרקוס

בעשורים האחרונים מתרבות בארץ ובעולם תערוכות העוסקות בגילנות (ageism), שהמייחד אותן הוא הצגת דימויי עירום של נשים או גברים מבוגרים או זקנים. אחת החלוצות שעסקו בנושא זה הייתה הציירת אליס ניל, שב־1980 (ארבע שנים לפני מותה) ציירה את גופה המבוגר בעירום בדיוקן עצמי. אף שכבר חלתה אז בסרטן המעי הגס, אין בציורה ביטוי של כאב או מחלה, וגם לא של פגמים או עיוותים – זהו סתם תיאור של גוף מזדקן, תהליך שבסופו של דבר יקרה לכל אדם – אך ניל מדגישה את עיסוקה המקצועי כציירת.¹ כמוה, גם לוסיאן פרויד בוחן בעין חסרת רחמים את גופו המזדקן בציורו צייר בעבודה (1993), אבל מתאר את עצמו כשהוא אוחז בידו את כלי הציור. בכך, שני האמנים הזקנים מצהירים על עצמם כמי שעדיין רלוונטיים לתחום עיסוקם.

גם חנה לוי לא היססה לצייר את הגוף המבוגר – שלה ושל נשים אחרות – במיוחד לאחר מות בעלה יצחק ב־1975. אך בניגוד לניל ולפרויד, לא הציגה עצמה כציירת, ונראה שביערה את גופה באופן חסר רחמים. כפי שמציינת האוצרת רותי חינסקי־אמיתי בטקסט המתפרסם בקטלוג זה, לוי לא נרתעה מלתאר את אותות הגיל ואת קמילת היופי, ובחלוף השנים הדגישה את קמטי העור הרפוי והנפול בצדי הפנים, את המותניים המעובות ואת העור המדולדל. משנות השמונים של המאה העשרים ועד ראשית שנות התשעים, היא הרבתה להציג את הזיקנה הבלתי נמנעת, בעיקר של נשים, במודעות גוברת לזמן האוזל ולתחושת אובדן, הן בעקבות מות בעלה והן מכיוון שבסוף שנות השמונים חלתה בסרטן שד. חינסקי־אמיתי טוענת כי היבט חוזר זה ביצירתה חמק מתחת לרדאר של מבקרי האמנות, אולי מכיוון שבאותן שנים עדיין לא הייתה מקובלת בישראל תפיסה מחקרית מגדרית.

כדי לתפוס עד כמה תיאור הגוף העירום המזדקן של לוי הוא מהפכני, יש להבין שהוא סותר את כל תולדות ציורי העירום עד לעידן המודרני. עירום הוא אחת הסוגות החשובות בתולדות האמנות, ואף שנוצרו גם ייצוגי עירום של גברים (לוי עצמה ציירה

1 ר' דליה בכר, "אליס ניל: דיוקן עצמי של ציירת, זקנה ועירומה לגמרי", מותר, מס' 18, הפקולטה לאמנויות, אוניברסיטת תל־אביב (פברואר 2012), עמ' 15-26.

כמה כאלה בשנות השמונים), רוב רובם של דימויי העירום באמנות הם של נשים. לא ניתן לדבר על עירום מבלי להזכיר את ההבחנה הידועה שעשה קנת קלארק בין שני סוגי עירום: nude ו-naked. בעוד ש-nude הוא כינויה של סוגה אמנותית קלאסית, שבה העירום מייצג אידיאל יופי המבוסס על מערך של יחסים בין החלקים השונים של הגוף והפנים, naked מתייחס לגוף מעורטל, שהופשט מבגדיו, ולכן יש בו מרכיב חושני ומציצני יותר. כך או כך, עד המאה התשע-עשרה היו מרבית העירומות באמנות נשים יפות, חושניות, ואפילו מיניות, אך אז, בעקבות תהליכים שונים, ה-nude כמעט ונעלם – ודי אם אזכיר את העירום הבוטה במקור העולם (1866) של גוסטב קורבה.² אבל עדיין, ברוב המקרים, ציירים-גברים (לבושים) מציירים נשים עירומות – אם לעשות פרפרזה על דברי ג'ון ברג'ר, "גברים פועלים ונשים נצפות" (appear)³ – וכך, "המבט הגברי" הפך את האישה מסובייקט לאובייקט (לרוב אובייקט מיני) הערוך על פי סטריאוטיפים גבריים. אלא שלנשים נמאס להיות נצפות, ובמהלך המאה ה-20 הן החלו לקחת את השליטה לידיהן ולצייר את עצמן בעירום.

השינוי הגדול החל בשנות השישים, עם הגל השני של הפמיניזם. גוף האישה הפך אז לשדה אמנותי, שבאמצעותו חתרה האישה תחת ההגמוניה הגברית והתריסה כנגד מושגי יופי מסורתיים. תרמו לכך אמנות המיצג ואמנות הגוף, שבהן הגוף עצמו הפך ליצירת האמנות. באמצעותו, הביעו אמנים ואמניות תפיסות שונות, בדרך כלל מנוגדות לתפיסות המסורתיות, של הגוף העירום. כך למשל, ג'ו ספנס, צלמת דוקומנטרית בריטית, שאובחנה ב-1982 כחולת סרטן השד, צילמה את גופה בשלבים שונים של המחלה והניתוח.⁴ כך עשתה גם חנה וילקה, עד מותה מסרטן הלימפומה, בסדרה אינטר-ה-ונוס (1992-93), שבה הציגה את גופה הפגוע בתנוחות המזכירות

2 עם זאת, יש לזכור שבזמנו, ציור זה לא תאם את המוסכמות החברתיות, והיה כנראה חלק

מסוגה של ציורי זימה ותצלומים פורנוגרפיים שנוצרו במאה ה-19 עבור אספנים.

3 John Berger, *Ways of Seeing* (London: Penguin Modern Classics, 1972), p. 47.

4 מאוחר יותר עשתה זאת בישראל אריאלה שביה, בלוח שנה מ-1996, כאשר צילמה את גופה לאחר שעברה כריתת שד.

דימויים של ונוס או אפרודיטה לאורך תולדות האמנות. לשתייהן נתנה הצגת גופן הפגום תחושה (גם אם אשלייתית) של שליטה במצב וניכוס גופן לעצמן. יש לציין שווילקה קראה תיגר על דימויי יופי מסורתיים עוד לפני שחלתה, והשתמשה בגופה כדי להרוס את המודלים המסורתיים של היופי.⁵

גם באמנות העכשווית מרובים דימויי הגוף הפגום, המעוות, ולעתים הקטוע, כמו דמותה העירומה של האמנית הנכה בפסל של מארק קוין, אליסון לאפר בהריון (2004). לאפר נולדה קטועת ידיים ובעלת רגליים מעוותות, אך התמודדה עם מצבה והפכה לאמנית. קוין לא ביקש לייצג בדמותה אומללות ונכות, אלא להפך; לדבריו, הצבת הפסל של דמותה בהריון ב-2005 בכיכר טרפלגר שבלב לונדון, על גבי "הבסיס הרביעי" (Fourth Plinth), הפכה את הגוף הקטוע והפגום לסמל של גבורה, מודל חדש של הרואים נשי.⁶ אלא שיש להבחין בין הצגת גוף פגום שעדיין משדר ערכים של יופי, ולו גם יופי "אחר" כמו בפסל זה, לבין הצגת גוף עירום מזדקן, מלא קמטים וסימני גיל אחרים. בשנות התשעים חל שינוי גם באמנות הישראלית, והמגדר החל לקבל בה ביטוי הולך וגובר. בתקופה זו, נוצרו יותר ויותר ייצוגי עירום של נשים וגברים מבוגרים, בהם דיוקנאות עצמיים. זהו אחד הנושאים הבולטים ביצירתה של חוה ראוכר. ב-1994 היא הציגה בתערוכה "עדות" (גלריה ארסוף, רישפון), סדרת ציורים של נשים מבוגרות עירומו, עולות חדשות מחבר העמים. לדבריה, היא הופתעה מעוצמת התגובות, שנעו מהתלהבות אוהדת של אנשי אמנות ועד עוינות בוטה מצד העיתונות הרוסית. העיתון וסטי סירב לפרסם ביקורת אוהדת שכתב מבקר האמנות שלו, פרופ' גרגורי אוסטרובסקי, ובמקומה פרסם מאמר עוין מאוד מאת עורכת מוסף התרבות של העיתון, שהתפרש על פני שישה עמודים, ובו טענה שציור העולות החדשות בעירום הוא ניצול של מצוקתן ועלבון עבורן – טענה שמשתמע ממנה כי עירום של אישה מבוגרת מהווה עלבון.⁷ ראוכר ממשיכה לבחון בעין חדה את הגוף המזדקן של גברים ונשים מזדקנים – כולל גופה שלה – בציור ובפיסול.

ב-2012 הציגה אורה ראובן, בתערוכה "עירום" (גלריה P8, תל-אביב), כמה תצלומי דיוקן עצמי בעירום, שבהם היא חושפת את גופה המתבגר בעודה מתבוננת בהתרסה בעיני

5 להרחבה, ר' ספרה של ד"ר דליה בכר, לפרק את המיתוס: התנגדות לדימויי ונוס כמודל של יופי נשי באמנות פמיניסטית (תל-אביב: רסלינג, 2016).

6 Marc Quinn, "Alison Lapper Pregnant," *Fourth Plinth, Greater London Authority*, 26 April 2012, <https://web.archive.org/web/20120426125355/http://www.london.gov.uk/fourthplinth/commissions/marc-quinn> (accessed November 5, 2019).

7 הביקורת של אוסטרובסקי התפרסמה לבסוף בירחון ארבע על חמש, מס' 60 (אוקטובר 94) עמ' 11. ר' שם גם התייחסות לביקורת בווסטי.

הצופה. כפי שציינה מבקרת האמנות מיטל רז, התצלומים מאזכרים את דיוקן העירום של אליס ניל מ-1980: כמו ניל, ראובן מאתגרת מוסכמות של יופי וגיל בכך שהיא מציעה מודל עירום נשי אלטרנטיבי, נינוח ושלם עם עצמו.⁸ ב-2014 אצרו אורה ראובן ושגיא רפאל תערוכה בשני חלקים בגלריה P8, תל-אביב, "רוך וקושי: הגיל השלישי המגדר הרביעי - זיקנה באמנות עכשווית". בתערוכה השתתפו אמנים ישראלים ובינלאומיים, והיא כללה כמה דימויים של עירום מבוגר או מזדקן. רפאל כתב בקטלוג התערוכה שראובן טבעה את המושג "המגדר הרביעי" לצד שלושת המגדרים הידועים - אשה, גבר, אנדרוגינוס - על מנת להצביע על כך שזקנות וזקנים מוגדרים כ"אחרים" לא רק מבחינת הגיל אלא גם מבחינה תרבותית, ונתפסים כזן אנושי אחר, שמיניותו אינה לגיטימית.⁹

כפי שמלמדת הביקורת בעיתון וסטי לתערוכה "עדות", וכפי שנוכחתי מתגובותיהם של צופים בתערוכות שונות בנושא זה, נראה כי גם אם התרגלנו לעיסוק האמנותי בגיל המבוגר, עדיין קשה לנו להתמודד עם דימויי עירום של הגוף המבוגר, ובמיוחד נכון הדבר כשמדובר בגוף הנשי. כל זמן שהזיקנה מיוצגת על ידי נשים לבושות, כמו אצל רות שלום או ג'יימס אבוט מקניל ויסלר, אנחנו מקבלים זאת כחלק מהמציאות המוכרת לנו, ואפילו מגלים אמפתיה. אבל עירום של נשים מבוגרות - ועוד יותר מכך, של נשים זקנות - סוטה כל כך ממושגי היופי המסורתיים, עד שהוא מבהיל אותנו. הוא מעורר בנו תגובות נפשיות ופיזיות, בהדגישו בלות, עיוות, מפלצתיות, גרוטסקיות ובזות של הגוף. קשה לנו לקבלו, משום שהוא מציב בפנינו מראה, המשקפת כי גורל כולנו להגיע למצב זה וכי אין ביכולתנו לעשות דבר נגד הטבע.

ד"ר טל דקל טוענת שתיאור האישה הזקנה היא "החצנת הפן המפלצתי של הנשיות. אם נרצה, זהו עיקרון ה'בזות', ה-*abject*, שעליו דיברה ג'וליה קריסטבה. וכך קורה שייצוגי הזיקנה הנשית עדיין מצויים בתחום הבלתי-לגיטימי, משום שאנו חיים בתרבות קפיטליסטית המקדשת את הנעורים".¹⁰ בדרך כלל, נשים זקנות נתפסות

8 מיטל רז, "רוך וקושי", *Time Out*, 19 בנובמבר 2014.

9 שגיא רפאל, רוך וקושי: הגיל השלישי המגדר הרביעי - זיקנה באמנות

עכשווית, קט' תערוכה (תל-אביב: גלריה P8, 2014), עמ' 6. ר' גם אורה ראובן, שם, עמ' 8.

10 טל דקל, "אייג'ים - סוגיות של זיקנה ומגדר בראי האמנות בישראל", הרצאה בכנס "מותר",

הפקולטה לאמנויות, אוניברסיטת תל-אביב, 2013; שנה לאחר מכן פורסמו הדברים תחת

הכותרת "רק אל תגידי סבתא': מגדר וזיקנה בראי האמנות", בתוך: רוך וקושי, שם,

עמ' 10-15. יש לציין, שבהמשך להרצאה של דקל נערכה שיחה בינה לבין כמה נשים, ביניהן

האמניות חוה ראוכר ואורה ראובן, וכן אסתר עילם, שב-2010 הקימה תנועה בשם "נוו"ז -

נשים זקנות וזועמות ובעלות בריתן, הנאבקות באייג'ים (גילנות)". את השיחה העלתה חוה

ראוכר לעיתון המקוון ערב רב. ר' חוה ראוכר, "נשים זקנות וזועמות", ערב רב, 7.3.2013,

<https://www.erev-rav.com/archives/22498>

כבלתי רלוונטיות: הן כבר לא צעירות ומושכות, ולכן לא משמשות לצורכי פורקן מיני; הן כבר לא פוריות ולכן לא פרודוקטיביות; והן מתקשות בביצוע התפקידים המסורתיים של האישה, כגון אחזקת משק בית. משום כך, החברה משליכה אותן לעת זיקנה, והן חוות "מוות חברתי"¹¹. לא כך הגברים, שבחברות רבות נתפסים כבעלי מעמד, בגרות וחוכמה, שאף מתגברים בזקנותם, בהופכם ל"זקני השבט".

יש הטוענים כי הצבת הגוף הנשי, או כל גוף של "אחר", במנוגד לכללי היופי המערבי המסורתי משקפת רצון להציג מודלים אלטרנטיביים של יופי. כלומר, אם "שחור הוא יפה", "שמן הוא יפה" ו"קטוע איברים הוא יפה", אולי גם "זקן הוא יפה"? לדעתי, תפיסה מעין זו מחטיאה את העיקר, מכיוון שאם מציבים מודלים אחרים של יופי, בעצם ממשיכים לעסוק גם במודלים וגם בשאלה מהו היפה, בעוד שהיופי כלל אינו ממין העניין. נראה לי שמטרת האמניות שמציגות עירום מבוגר אינה להציג יופי מסוג אחר, אלא פשוט להציג מציאות. זה לא יפה? אבל כזאת אני, או היא, או הוא. יש בעירום המזדקן הצהרה בוטה של עצמיות ועצמאות: ראו אותי, וקבלו אותי כפי שאני. ביכולת להציג את עצמן כפי שהן טמונה תחושת שחרור – ומעל לכל, זו הצהרה על רלוונטיות.

ייצוגי עירום של זיקנה מאלצים אותנו להתמודד עם מראות לא נוחים ולא אסתטיים. אף שאנחנו נרתעים מהם, עצם ההתמודדות מרגילה אותנו למצב ולהבנה שזהו הגורל. ואולי בדיוק משום כך יש להמשיך ולתאר בעקשנות את הגוף המזדקן בעירום. לא במקרה, בחרה ב-1893 קאמי קלודל לתאר את קלותו ("הטווה"), האחראית על טוויית חוט החיים של האדם, כדמות מזדקנת, אף שהיא הצעירה מבין שלוש אלות הגורל.

ד"ר רות מרקוס, מרצה בגמלאות לתולדות האמנות, אוניברסיטת תל-אביב, מייסדת העמותה לחקר אמנות נשים ומגדר בישראל.

11 חיים חזן, אנשי הלימבו: מחקר על הבניית עולם הזמן של זקנים (ירושלים: אשל, 2002), עמ' 12.